

ומקדש (בשבת וביו"ט) ואוכל פירות וכדו' אפילו הרבה, אך אין לאכול פת יותר מכביצה, אלא אם לבו חלש יכול לאכול פת עד שתתיישב דעתו. וכן אם אין לו יין או דבר אחר לקדש עליו, רשאי לאכול פירות או מיני מזונות קודם מוסף אף בלי קידוש. אבל בלאו הכי אין להקל (עפ"י פוסקים. ולדעת הרמב"ם (תפלה ו, ד עפ"י הכס"מ) אין לאכול כי אם פירות כביצה או פת כזית ולא יותר). דיני קביעת סעודה לפני התפלות – נתבאר בשבת ט-י.

ג. א. מהי תפלת רבי נחונייה בן הקנה?

ב. אלו ארחות חיים לימד רבי אליעזר את תלמידיו בשעת חליו?

ג. איזו ברכה ברך רבן יוחנן בן זכאי את תלמידיו קודם פטירתו?

א. רבי נחונייה בן הקנה היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפלה קצרה. בכניסתו היה מתפלל שלא יארע דבר תקלה על ידו, וביציאתו היה נותן הודאה על חלקו.

הרמב"ם כתב בפירוש המשנה שתפלה זו היא תפלת חובה לבאי בית המדרש. וכן כתבו הפוסקים האחרונים. ואילו הריטב"א כתב שהיא רשות לכל מי שירצה לאמרה (וע' תוי"ט שתמה על שלא נוהגים לאמרה. וע"ע בהגהות רא"מ הורביץ לעיל יא סע"ב).

האריז"ל היה אומרה בכל בוקר, ומוסיף לאחריה 'כי ה' יתן חכמה...' 'גל עיני...' (מובא במג"א סוס"י קי). וכן אומרה מי שלומד ביחידות [ללא המלים 'ישמחו בי חברי...'...] (עט"ז שם).

ב. כשחלה ר' אליעזר נכנסו תלמידיו לבקרו. אמרו לו: רבינו, למדנו ארחות חיים ונוכה בהן לחיי העולם הבא. אמר להם: הזהרו בכבוד חבריכם (וכן היה רגיל ר"א לומר: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך. עפ"י אבות ב, י ורבנו יונה), ומנעו בניכם מן ההגיון (לא תרגילום במקרא יותר מדאי, משום שהיא מושכת. לשון אחר: משיחת הילדים. רש"י) והושיבו בן ברכי תלמידי חכמים, וכשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם עומדים – ובשביל כך תזכו לחיי העולם הבא.

יש שפירשו 'מן ההגיון' – חכמת הלוגיקה, שהיא הקדמה לחכמת הפילוסופיה, ולפי שהבנים לא ראו צמאון שכלם בתורה ובגמרא, אם ילמדו מיד ההגיון, אולי ישתבשו בסברתם ויצאו מן הכלל (עפ"י מדרש שמואל אבות ב, ד ועוד. וע' גם בצ"ח). ואולם שאר מפרשים חולקים וסוברים שחכמה זו אינה נקראת בשם 'הגיון' בלשון התלמוד (עפ"י מגן אבות לרשב"ץ שם; 'הכותב' בעין יעקב ועוד).

וע"ע בדרשות החת"ס ח"א קיב, ב; השמטות שבסוף דרשות בית ישי מהדו"ת, עמ' תסו.

ג. בשעת פטירתו אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: יהי רצון שיהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם. [אמרו לו: עד כאן?! אמר להם: ולואי! תדעו, כשאדם עובר עבירה אומר: שלא יראני אדם].

דפים כח – כט

גא. א. כנגד מי תקנו שמונה עשרה ברכות, וכנגד מי נתקנה הברכה הנוספת, ברכת המינים?

ב. עד כמה יש להתכופף בכריעות שתקנו חכמים בתפלה?

א. שמונה עשרה ברכות תקנו כנגד י"ח אזכרות שאמר דוד בהבו לה' בני אלים (ר' הלל בנו של ר' שמואל בר נחמני); כנגד י"ח אזכרות שבקריאת שמע (רב יוסף); כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה (ר' תנחום בשם ריב"ל).

הברכה הנוספת שתקנו ביבנה, 'ברכת הצדוקים' – תקנוה כנגד א–ל הכבוד הרעים; כנגד אחד שבקריאת שמע; כנגד חוליה קטנה שבשדרה.

ב. אמר ר' תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה (– שייראו אותם פקקים. רש"י). עולא אמר: עד כדי שיראה איסר כנגד לבו.
 רש"י פרש כדי שיוכל לראות אותו בשר ברוחב איסר שכנגד הלב [י"א שהכוונה ל'צפור הנפש' הבוטל באמצע החזקה כשאדם מתכופף (ערוך), וי"א כגומת הטבור הנכנסת לפניו בשעת כפיפה (תר"י בשם רה"ג)].
 ויש מפרשים עד שיראה איסר המונח על הקרקע כנגד לבו, והיא כפיפה כאגמון (רה"ג, מובא ברשב"א ועוד).
 רבי חנינא אמר: כיון שנענע ראשו – שוב אינו צריך. והעמיד רבא דבריו בענין שמצער עצמו וניכר שחפץ לכרוע אלא שקשה עליו.
 עוד בדיני הכריעה – ע' לעיל יב.

דף כט

גב. א. ש"ץ שטעה באחת מן הברכות – האם מעלים אותו אם לאו?
 ב. שבע ברכות שבתפילת השבת, תשע שבראש השנה וכ"ד שבתעניות – כנגד מי?
 ג. האם חייב אדם להתפלל בכל יום שמונה עשרה ברכות או רשאי לומר מעין שמונה-עשרה? ומהו דין תפלת 'הביננו'?
 ד. העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים – כיצד?
 ה. מהי תפלה קצרה למהלך במקום סכנה? ומהי תפלת הדרך?
 א. אמר רב יהודה אמר רב: שליח צבור שטעה; בכל הברכות כולן – אין מעלים אותו. בברכת הצדוקים – מעלים אותו, חוששים שמא מין הוא, ואפילו הוא מוחזק עד עתה לצדיק גמור, חוששים שמא עתה נזרקה בו מינות (ע' מאירי: משנ"ב). ודוקא אם לא התחיל בה כלל, אבל התחיל וטעה – גומרה [וכמעשה של שמואל הקטן שהשקיף בה שתיים ושלוש שעות לזכור אותה, ולא העלוהו].
 א. הכרעת הפוסקים היא שאם טעה ודילג על ברכת המינים – מסלקים אותו מלפני התיבה ואין ממתנינים לו. ואולם אין מסלקים אותו לגמרי מלהיות ש"ץ בגלל פעם אחת (עפ"י מג"א; שו"ע הגר"ז ומשנ"ב). דילג פתיחתה בלבד – אין מסלקים אותו אלא חוזר לראש הברכה (שם). ואפשר שאם דילג אותה ואת חברתה – אין מסלקים אותו, כי מוכח ששגגה היא (באור הלכה).
 ב. בשאר הברכות, אם אינו יודע להמשיך – יעבור אחר תחתיו. ואולם הראשון אינו מסולק מלהיות ש"ץ (ראשונים). ובתוס' בתענית (ג): משמע שבכל שאר הברכות אין מחזירים את הש"ץ. וכבר תמה השפ"א שם על דבריהם [ויתכן שכוונתם להחזיר אותו בע"כ אפילו רוצה שיעבור אחר תחתיו, וזה אין עושים אלא בברכת המינים שאם יש בו צד מינות יקלל עצמו, כמובא במדרש תנחומא ויקרא]. ומ"מ הסכמת הפוסקים שבכ"מ שהיחיד חוזר ה"ה לש"ץ. ע"ש במאור ישראל. וע"ע להלן ל).

ב. שבע של שבת – כנגד שבעה קולות שאמר דוד על המים (ר' חלפתא בן שאול).
 תשע של ראש השנה – כנגד תשע אזכרות שאמרה חנה בתפלתה [והיא נפקדה באותו יום] (ר' יצחק מקרטיגנין).

עשרים וארבע של תענית – כנגד כ"ד רננות שאמר שלמה בשעה שהכניס ארון קדשי הקדשים, וכשם שאמרן שלמה בעת רחמים (- שהוצרך אז לרחמים, לפי שדבקו שערים זה בזה. רש"י, כך אנו אומרים אותן ביום של רחמים (ר' הלבו).

ג. רבן גמליאל אומר: בכל יום ויום מתפלל אדם שמונה עשרה ברכות [כסדר שסידר שמעון הפקולי ביבנה לפני רבן גמליאל. ואחר כך התקינו ברכה נוספת].

רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה (מעין תשע עשרה). ונחלקו בפירושה; רב אמר: מעין כל ברכה וברכה, כלומר שמונה עשרה ברכות מקוצרות. ושמואל אמר: 'הביננו...'. - היא ברכה אחת הכוללת ענין כל הברכות האמצעיות ומסיימת ב'בא"י שומע תפלה'.

לדעת רבי יהושע, מתפלל מעין שמונה עשרה אפילו שגורה תפילתו בפיו (כמשמעות פשוט

המשנה; או"ח ח"א ז, ויכול לכוין בכל הברכות אלא שהוא טרוד (מאירי. וי"א אפילו אינו נחפז).

רבי עקיבא אומר: אם שגורה תפלתו בפיו - מתפלל י"ח, ואם לאו - מעין י"ח.

הלכה כשמואל, ש'הביננו' היא מעין שמונה עשרה (רמב"ם ור"ד). ואעפ"י שהלכה כרב

באיטורים, כאן הלכה כשמואל לפי שרב ביבי שהוא בתרא נקט כמותו (פסקי הרי"ד. וכן משמעות

סתמא דגמרא ל.). ואם רצה לומר כל ברכה וברכה בקיצור, כרב - עדיף יותר (או"ח ח"א ז. והמאירי

כתב שאם אינו יודע נוסח 'הביננו' יכול לעשות כרב).

אביי היה מקלל את המתפלל 'הביננו'.

א. כן הלכה. ודוקא בעיר ואינו טרוד, או שמרגיל לעשות זאת אף שלא בשעת הדחק, אבל בדרך

או כשהוא טרוד מותר (כן פרשו הראשונים, ויש ספרים שהגרסה בהם כן), וכמו שאמרו בפרק ראשון:

המתפלל בדרך וירא שמא יפסיקוהו, מתפלל תפלה קצרה. ואולם בדיעבד יצא אם אמר 'הביננו' אפילו שלא

בשעת הדחק. והאליה-רבה מחמיר להתפלל שוב (ובזה מדוקדק לשון הריטב"א להלן ל. ד"ה נמצא).

ודין הפועלים בתפילת 'הביננו' - ע' לעיל טז.

ב. כיום אין נוהגים ב'הביננו' - אפשר משום שלא התירו לאמרה אלא אם יכוין בשבע הברכות,

ועתה אנו חוששים שגם באותה תפילה לא יכוין. ועוד, שאם באנו לקצר מחמת הטרדה, לעולם

לא נתפלל תפלה שלמה מרוב הטרדה (עפ"י באור הלכה, [וע' שפ"א ג. שאם אין יכול לכוין בהביננו לא

יתפלל תפילה זו]. וכע"ז בערוך השלחן, וסיים: 'ומהנכון היה להרגיל לאנ"ח הנתוצים לעבודתם להתפלל

הביננו'). וע"ע במובא לעיל ג.

ג. אם רואה שזמן תפלה יעבור כשיתפלל תפלה ארוכה - יאמר 'הביננו'. ואפשר שאפילו במוצאי

שבת יעשה כן, ולא יאמר הבדלה (עפ"י משנ"ב, מאחרונים).

אין אומרים 'הביננו' במוצאי שבתות וימים טובים, מפני שצריך לומר הבדלה ב'חונן הדעת' (רב נחמן בשם

שמואל). ורבה בר שמואל הקשה מדוע לא אומרים ההבדלה ברכה רביעית בפני עצמה. ומר זוטרא הקשה

לכוללה בתוכה: 'הביננו ה"א המבדיל בין קדש לחול'.

אין אומרים אותה בימות הגשמים, מפני שצריך לומר שאלה בברכת השנים (רב כיבי בר אביי). ומר זוטרא

ורב אשי הקשו על כך.

א. יש אומרים שלדעת רב ביבי אומרים 'הביננו' במוצאי שבתות. ויש מן הראשונים שפסקו כן

(ערשב"א מר"צ גיאות; שלטי הגבורים מהרי"א, ועוד). אבל שאר ראשונים נקטו שאין אומרים

אותה לא במוצאי שבתות וי"ט ולא בימות הגשמים.

ב. בירושלמי נראה שאומרים 'הביננו' בימות הגשמים (כן הובא בכלבו (תפלה יא), וכן במחזור ויטרי מב). ואולם אין כן דעת הפוסקים, כאמור. ואפשר שאפילו בדיעבד, אם אמר 'הביננו' בימות הגשמים וכלל בה שאלת גשמים – לא יצא. ואולם בשעת הדחק גדול, כגון חולה וכדומה – יאמר י"ח ברכות מקוצרות (עפ"י משנ"ב, מפמ"ג).
יש שכתבו שאם יכול לכוין ויודע לכלול שאלת מטר עם 'ודשננו בנאות ארצך' – מותר (כן כתב בספר המאורות, וכי"ב הובא במכתם בשם הראב"ד, וכן הובאה דעה זו במאירי. וכן הביא בכס"מ (תפלה ב, ד) מרבנו מנוח, הביאו המג"א).

ד. רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים.
מאי קבע? אמר ר' יעקב בר אידי אמר ר' אושעיא: שתפלתו דומה עליו כמשוי.
וחכמים אומרים: כל שאינו אומרה בלשון תחנונים.
א. פירוש: אם יכול לאמרה בלשון תחנונים, אפילו היא עליו כמשא – הרי זו תפלה הגונה (עפ"י ר"ח). מאידך, גם אם אינה עליו כמשא אלא מתפלל כמי שצריך לו הדבר ביותר, אפילו הכי אם אינו אומרה בלשון תחנונים – אין תפלתו תפלה (רבנו יונה).
ב. דעת הרבה פוסקים שגם אם אמר בלשון תחנונים, אם מתפלל לצאת ידי חובתו בלבד ולא כבא לבקש דבר לפני המלך – חוזר ומתפלל, ובפרט באבות. וכן יש מן הפוסקים המצריכים לחזור ולהתפלל אם לא התפלל דרך תחנונים. ומכל מקום בדיעבד לא יחזור. ועל כל פנים לכתחילה יזהר מאד בזה (עפ"י משנ"ב ובאה"ל. וע' קובץ 'זבח משפחה' ח"ב, עמ' 114).
ג. נראה שגם תפלת הש"ץ בחזרתו צריכה להיות בתחנונים, אעפ"י שכבר יצא ידי חובתו ואינו אומרה אלא להוציא את מי שאינו בקי, מ"מ תפלה היא זו ומהותה תחנונים.
רבה ורב יוסף אמרו: כל שאין יכול לחדש בה דבר. [א"ר זירא: אני יכול לחדש בה דבר אלא שמפחד אני שמא אטרד ואטעה על ידי כן].
אביי בר אבין ור' חנינא בר אבין אמרו: כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה (-) כשהחמה אדומה, בזריחתה ובשקיעתה. שאינו מקפיד לחזור אחר שעת מצוה ועת רצון אלא עושה תפלתו עליו חוק קבוע לצאת ידי חובה. רש"י, וכו' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן שאמר: מצוה להתפלל עם דמדומי חמה (ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים. וכן אמר רבי יוסי (בשבת קיח:): יהא חלקי ממתפללים עם דמדומי חמה). ואולם במערב גינו את המתפלל עם דמדומי חמה, שמא תיטרף לו השעה.

ה. המהלך במקום סכנה מתפלל תפלה קצרה. ונאמרו בה נוסחות שונות על ידי התנאים. ופסק רב הונא הלכה כאחרים שאמרו 'צרכי עמך ישראל מרובים ודעתם קצרה. יהי רצון מלפניך ה' אלקינו שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו ולכל גויה וגויה די מחסורה [והטוב בעיניך עשה], ברוך אתה ה' שומע תפלה'.

כל היוצא לדרך צריך להתפלל תפלת הדרך, שיצא לשלום (ויחזור לביתו לשלום) וינצל מכל פגע ושישלה ה' ברכה במעשה ידיו, וחותרם 'בא"י שומע תפלה'. ואמר אביי: יש לו לאדם לשתף עצמו עם הצבור, הלכך יאמרנה בלשון רבים 'שתולכנו לשלום...'

- א. בספר הקנה כתב לומר 'ותתנני לחן' בלשון יחיד (מובא במג"א ובמשנ"ב). ובסידור ריעב"ץ (ועוד) כתוב 'ותתננו'.
- ב. אמרה בלשון יחיד – יצא (פוסקים).
- ג. לכתחילה ראוי להסמיכה לברכה אחרת, כגון ברכות השחר או ברכה אחרונה או 'אשר יצר' (עפ"י משנה ברורה. וע"ע בתר"י ריש המסכת שנתן טעם מדוע ברכה זו אינה פותחת בברוך אעפ"י שאינה סמוכה לברכה אחרת).

נג. הטועה בתפלתו באופנים דלהלן – מה יעשה?

א. לא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים.

ב. לא אמר שאלת גשמים בברכת השנים.

ג. לא הזכיר הבדלה בחונן הדעת.

ד. לא הזכיר ראש חדש בעבודה.

א. תקנו חכמים להזכיר גבורות גשמים בברכת 'מחיה המתים' [לפי ששקולה כתחיית המתים. משנה וגמרא לג.]. טעה ולא הזכיר – מחזירים אותו.

א. כתבו התוס' שלשיטת תלמודנו (וכן פרש"י) אין לו תקנה לאמרה ב'שומע תפלה' מאחר ואין זו בקשה אלא הזכרה. ואולם בירושלמי אמרו שמזכיר ב'שומע תפלה'. ויש שגרסו כן אף בתלמודנו, ונקטו כן להלכה (ע' בראשונים).

ב. הזכיר 'טל' ולא הזכיר 'מטר' – אינו חוזר. לא אמרו מחזירים אותו אלא אם לא הזכיר לא טל ולא מטר (ראשונים עפ"י ירושלמי).

ג. הזכיר גשם בקיץ – מחזירים אותו (תענית ג:). אם עדיין לא סיים הברכה – יחזור לראש הברכה, 'אתה גבור...'. [חזר ל'רב להושיע' – יצא בדיעבד]. ואם סיים הברכה – יחזור לראש התפלה. ודעת הגר"א כהרמב"ם, שלעולם חוזר לראש התפלה (עפ"י משנ"ב ובאה"ל).

נראה שאם הזכיר גשם ונזכר תוך כדי דבור – אין לו תקנה בחזרה מיידיית אלא חוזר לראש, כלומר ל'אתה גבור' (שו"ת אור לציון ח"ב ז, כט. וזכ"ב כתב שם מו, כו). וכן כתב בשו"ת שבט הלוי ח"ו טז. אלא שמשמע מפשטות דבריו שחוזר לראש התפלה. וצ"ב).

ד. לא הזכיר גשם ונזכר באמצע ברכת גבורות – אומר במקום שזוכר, בסיום ענין, שלא קבעו להזכרה זו מקום מסוים בברכה (ערא"ש ריש תענית; או"ח קיד, ח). ואם נזכר לפני 'ברוך אתה ה' – יאמר אז, ויחזור שוב ונאמן אתה להחיות מתים' כדי לסיים מעין החתימה סמוך לחתימה. נזכר לאחר שסיים הברכה ('מחיה המתים'), ועדיין לא התחיל הברכה שלאחריה – לדעת הראב"ה ועוד, וכן פסק השלחן-ערוך: אומר במקום שזוכר.

נזכר לאחר שאמר 'ברוך אתה ה'; המשנ"ב (קיד, ו בבאה"ל) כתב שסיים 'למדני חקיך' ויחזור ל'משיב הרוח ומוריד הגשם' ויגמור כסדר. ובאגרות משה (או"ח ח"ד צג) כתב שעדיף לגמור הברכה ולהזכיר שם.

ה. היה מתפלל בצבור ושכח ולא הזכיר – יכול לצאת בשמיעת חזרת הש"ץ, ובלבד שיקשיב לכל תיבה ותיבה (עפ"י בה"ג ועוד).

ו. יש אומרים שבתפלת ליל שבת, שכח ולא הזכיר גשם – אינו חוזר, שלא גרע זה מאילו התפלל ברכה מעין שבע שאינו חוזר. וצ"ע (עפ"י באור הלכה).

ב. טעה ולא אמר שאלת גשמים בברכת השנים; אם נזכר קודם 'שומע תפלה' – ישאל על הגשמים ב'שומע תפלה'. נזכר לאחר 'שומע תפלה' – מחזירים אותו.

א. כתבו התוס' עפ"י הירושלמי שכל שלא עקר רגליו עדיין – חוזר ל'שומע תפלה' (וכן דעת רה"ג ותר"י). ושאר הפוסקים הכריעו לחזור ל'ברך עלינו' (כדעת הראב"ד – מובא ברא"ש וברשב"א; רא"ה). עקר רגליו (כמפורט להלן) – חוזר לראש. נזכר לאחר שסיים 'שומע תפלה' ועדיין לא התחיל 'רצה' – שואל במקום שזוכר (רא"ש פ"ק דתענית; טשו"ע).

נזכר באמצע ברכת השנים – יחזור ל'ותן טל ומטר' וימשיך כסדר (פמ"ג). ויש אומרים שיכול לשאול לאחר 'ושבענו מטובה' וימשיך מאותו מקום (עפ"י באור הלכה).

ב. אף על פי ששאל טל, כיון שלא שאל מטר – חוזר (תרי"א ורא"ש).
 ג. שאל גשם בימות החמה – חוזר (פוסקים). ומשמע בבאור הלכה שאם חוזר תוך כדי דבור ומתקן שאלתו – מועיל (עפ"י שבת הלוי ח"ו טז, וחילק בין זה להזכרת גשמים, ששם הוא כמקלל ואין מועיל חזרה).
 ד. ש"ץ שטעה ולא שאל הגשמים – מחזירים אותו, ואין חוששים לטורח הציבור [ואין זה דומה לשכח מלהזכיר ראש חדש דלהלן – שהגשמים צורך גדול הוא לכל העולם (עפ"י השלמה ומאורות ומכתם ורשב"ץ כאן. ופמ"ג (קכו, ג הובא במשנ"ב שם) נתן טעם כי דוקא לגבי 'עלה ויבוא' הקילו כי זכרון אחד עולה לכאן ולכאן].

ג. טעה ולא הבדיל בחונן הדעת – אין מחזירים אותו, מפני שיכול לאומרה על הכוס.
 א. נזכר לאחר שסיים ברכת הדעת וקודם שהתחיל 'השיבנו' – מחלוקת הראשונים אם חוזר ל'אתה חונן' אם ממשיך הלאה (ע' תרי"א ריטב"א ורא"ש; תוס' להלן ל: רשב"א לג). ועוד יש סוברים שאם רוצה יכול לחזור אפילו פתח בברכה שלאחריה (ר"ת). ומסקנת ההלכה היא (או"ח רצד, ד ה) שאם נזכר לפני שהזכיר השם של סיום הברכה – חוזר. לאחר מכן – אינו רשאי לחזור. ואם סיים תפילתו ורצה להחמיר על עצמו ולחזור – רשאי [בתורת נדבה].
 ב. אם יודע שלא תהיה לו כוס להבדיל, גם לא למחר – יחזור ויתפלל. ואם נזכר קודם 'שומע תפלה' – יאמרנו שם. נזכר אחר כך ועדיין לא סיים תפלתו – חוזר ל'אתה חונן' (עפ"י בה"ג וש"פ. וע' מאירי לג.).
 ג. שכח להבדיל בתפלה וטעם בטרם הבדיל על הכוס – חוזר ומתפלל משום קנס, וגם מבדיל על הכוס (כדלהלן לג.). ו"א שהוא הדין אם עשה מלאכה קודם שהבדיל, חוזר ומבדיל בתפילה ועל הכוס (ערשב"א ותורא"ש לג; שו"ע הגר"ז ובאה"ל רצד).
 יש אומרים שאם כבר הבדיל על הכוס לאחר שטעם – לא יחזור ויתפלל (עפ"י פוסקים).

ד. טעה ולא הזכיר ראש חדש בעבודה (בכל התפלות מלבד בערבית. ע' להלן) – חוזר לעבודה (רצה...). נזכר לאחר שהתחיל בהודאה – חוזר לעבודה, כלומר לתחילת 'רצה'.
 גמר הברכה ועדיין לא התחיל בהודאה – יאמרנו שם (ראב"ה; שו"ע). ויש חולקים. לא סיים הברכה ונזכר לאחר 'בא"י' – לדעת המשנ"ב (באה"ל קיד) יסיים 'למדני חקיך' ויאמר 'עלה ויבוא' וימשיך כסדר, ולדעת האגרות-משה (ח"ד צג) עדיף לגמור הברכה ולומר אז 'עלה ויבוא'.
 נזכר לאחר שסיים תפלתו – חוזר לראש. ודוקא אם כבר עקר רגליו (רב פפא בריה דרב אחא בר אדא בשם רב). יש אומרים שאם רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו, אפילו עקר רגליו אינו חוזר לראש, כי עדיין לא סיים תחנוניו. ויש אומרים לאידך גיסא, אפילו לא עקר רגליו חוזר לראש אם אינו רגיל לומר תחנונים, שכבר סיים תפלתו. ורק אם רגיל לומר תחנונים ועדיין לא עקר רגליו אינו חוזר.
 א. כן פסק הרי"ף ושאר פוסקים, כלשון אחרונה. ואפילו אמר תחנונים, כל שלא אמר 'יהיו לרצון' לאחריהם, כפי רגילותו – חוזר ל'רצה', אף אם אמר כבר פעם אחת 'יהיו לרצון' לפני התחנונים (פוסקים).
 ב. השוכח הזכרת ראש חדש בציבור, שומע מן הש"ץ ודיו. וצריך לדקדק לשמוע ממנו כל מלה ומלה (ראשונים, עפ"י גמרא להלן ל:).